

Walory przyrodnicze, krajobrazowe oraz kulturowo-historyczne obszarów administrowanych przez nadleśnictwa w turystycznym udostępnieniu

Henryk Tracz

ARTYKUŁY / ARTICLE

Streszczenie. Lasy w Polsce zajmują obszar około 30% powierzchni kraju i stanowią niezwykle ważne tło w przestrzeni przyrodniczej, w której znajdują się wszystkie formy ochrony przyrody. Tworzą one wspaniałe krajobrazy i ponad 70% różnorodności biologicznej organizmów występujących w Polsce. Nie ma nadleśnictwa, w którym nie byłoby rezerwatu przyrody, wyodrębnionego pomnika przyrody czy innej formy ochrony przyrody, a tym bardziej w obszarze administrowanym. W artykule przedstawiono przykłady niezwykle ciekawych obiektów kultury materialnej i dziedzictwa narodowego, o których przeciętny obywatel, a także niejeden leśnik mało wie, nie do końca zdając sobie sprawę z ich wartości. Wiele tych obiektów znalazło się w rejestrach zabytków, ale wciąż lasy kryją w sobie wiele pamiątek i śladów przeszłości, które zasługują na to miano.

Słowa kluczowe: Lasy Państwowe, turystyka, udostępnianie

Abstract. Nature, landscape and cultural-historical value of the area under National administration of forest districts and its uses for tourists. Cultural and historical value of forest acquired more and more significance in Poland apart from nature and landscape values. Historical objects and places of cultural value which are situated in forest or its vicinity can significantly enrich local tourist offer, specially in cooperation of hosts and local authorities. In paper, activities of forest districts were presented, especially those aiming to inventory and protection of such object. Divers and rich cultural oeuvre in forestry comes from old times and is created now days with our joint participation.

Keyword: The State Forest, tourism, availability

Dziedzictwo kulturowe

Dziedzictwo kulturowe stanowi dorobek materialny i duchowy poprzednich pokoleń jak również działość naszych czasów. Na dziedzictwo kulturowe kraju, regionu składają się wszystkie ślady działalności ludzkiej w środowisku fizycznym. Dziedzictwo to tworzy z jednej strony dorobek związany z kulturą regionu (zabytki, dzieła architektury, elementy i budowle o charakterze historycznym), z drugiej strony zaś dziedzictwo naturalne czyli środowisko przyrodnicze. Na środowisko kulturowe składa się też przekształcona przyroda oraz kultura materialna i kultura duchowa (Woźniak, Stec 2008). Na materialne dziedzictwo minionych czasów składają się oprócz twórców przyrody wytwory cywilizacji występujące w różnych krajobrazach. Krajobraz ulega przemianom ciągłym, jednak ze względu na zawarte w nim nieprzemijające wartości i ich znaczenie dla człowieka, wszelkie jego formy wymagają opieki i ochrony (Małachowicz 1988).

Dotychczasowa działalność Lasów Państwowych w aspekcie ochrony dziedzictwa kulturowego

Ośrodek Kultury Leśnej w Gołuchowie

W 1976 roku powołano Ośrodek Kultury Leśnej o zasięgu ogólnokrajowym na terenie dawnych posiadłości z XIX wieku rodu Działyńskich i Czartoryskich. Od 1 stycznia 1987 roku ośrodek funkcjonuje jako placówka samodzielna w strukturach Lasów Państwowych i podlega bezpośrednio dyrektorowi generalnemu LP. Ośrodek znajduje się na obszarze 200 ha, w którego skład prócz Muzeum Leśnictwa i kompleksu wystawienniczo-edukacyjnego wchodzi park – arboretum. Jednym z zadań ośrodka jest ochrona dziedzictwa i kultury leśnictwa polskiego, pielęgnacja i ochrona zabytkowego zespołu zamkowo-parkowego oraz prowadzenie szeroko pojętej edukacji.

Działania na rzecz ochrony środowiska kulturowego

Dyrektor Generalny LP powołał w 2007 roku samodzielne stanowisko ds. ochrony środowiska kulturowego. W myśl Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. nr 162, poz. 1568) wszystkie obiekty rejestrowane powinny podlegać szczególnej ochronie ze strony zarządzającego. W trosce o losy tych pamiątek, zabytkowych elementów kultury polskiej przeprowadzono w 2008 roku pierwszą ich inwentaryzację w Lasach Państwowych. Ogółem zinventaryzowano 1988 obiektów dziedzictwa kulturowego znajdujących się w ewidencji wojewódzkich konserwatorów zabytków bądź w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (Kwiecień 2009).

Przyjęto podział na następujące grupy zabytków:

- dzieła architektury, budownictwa i obiekty techniki np. budynki, kaplice, kapliczki, ruiny, mosty i wiadukty, wyluszczeniarnie nasion, koleje leśne wąskotorowe itp. – 421 pozycji, tj. 21,2% zinventaryzowanych obiektów;
- dzieła budownictwa obronnego, np. zamki, ruiny zamków, fortyfikacje – 44 pozycji tj. 2,2%;
- miejsca pamięci narodowej, np. cmentarze, groby, pomniki, miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne – 181 pozycji, tj. 9,1%;
- zabytki archeologiczne np. grodziska, cmentarzyska, osady, kurhany – 1141 pozycji, tj. 57,4%;
- zieleń, np. aleje (trakty), arboreta, ogrody, parki miejskie itp. – 193 pozycje tj. 9,7% ogółu;
- zabytki ruchome np. parowozy kolejki wąskotorowej, rzeźby architektury parkowej – 8 pozycji, tj. 0,4% (Kwiecień 2009).

Program ochrony przyrody w nadleśnictwie

W myśl znowelizowanej ustawy o lasach z 1997 roku każde nadleśnictwo posiada obowiązek sporządzenia programu ochrony przyrody (POP) wg instrukcji z 1996 roku w ramach planu urządzania lasu. POP przedstawia kompleksowy opis stanu i osobliwości przyrody w zasięgu terytorialnym nadleśnictwa. POP przedstawia także mapy przeglądowe walorów przyrodniczych nadleśnictwa z naniesieniem zabytkowych parków wiejskich, szlaków turystycznych, miejscowości wypoczynkowych i ciekawszych obiektów kultury materialnej (Instrukcja 1996).

Na podstawie wykonanych, pod kierunkiem autora niniejszego artykułu, niektórych prac licencjackich i magisterskich na Międzywydziałowym Studium Turystyki i Rekreacji SGGW oraz prac inżynierskich i magisterskich na Wydziale Leśnym SGGW dokonano przeglądu cenniejszych zabytków kultury położonych na terenie wybranych nadleśnictw.

Obiekty budownictwa zabytkowego i architektury (przykłady)

1. Pałac i kompozycja ogrodowo-parkowa Ośrodka Kultury Leśnej w Gołuchowie – sanktuarium tradycji i kultury leśnej (Marszałek 2010).
2. Pałac i park – siedziba Technikum Leśnego w Brynku, dawna własność rodu von Donnersmarck.
3. Pałac myśliwski w Lasach Pszczyńskich – Promnice, dawna leśna rezydencja rodziny Hochbergów z XIX wieku (Nadleśnictwo Kobiór).
4. Leśniczówka Pranie w Nadleśnictwie Maskulińskie – muzeum K. I. Gałczyńskiego, mieszkańca leśniczówki od 1950 roku. Powstały tu poematy: „Kroniki Olsztyńskie”, „Niobe”, „Wit Stwosz”. W 1953 r. utworzono tu muzeum poświęcone poecie. W okresie letnim jest to miejsce tętniące życiem kulturalnym – odbywają się tu koncerty muzyczne i recytacje wierszy poety (Sienkiewicz, Żurkowski 2008).
5. Leśniczówka Pierśławek w Nadleśnictwie Strzałowo. Miejsce urodzenia w 1887 r. Ernsta Wiecherta, uznanego w Niemczech za jednego z największych pisarzy XX wieku. Akcja wielu jego utworów rozgrywa się na terenach Puszczy Piskiej, np. „Lasy i ludzie”, „Dzieci Jerominów”, „Pani Majorowa”. Niedaleko leśniczówki, od której prowadzi ścieżka edukacyjna znajduje się cmentarz rodziny Wiechertów, gdzie pochowani zostali jego żona i synek (Sienkiewicz, Żurkowski 2008).
6. Leśniczówka Tadzín w Nadleśnictwie Brzeziny, dla niektórych perła architektury leśnej. W leśniczówce tej urodził się w rodzinie leśnika płk Zbigniew Zieliński, znana w środowisku leśnych kombatantów postać, były wiceminister Urzędu ds. kombatantów (Kozarski 2011).

Obiekty techniki leśnej (przykłady)

1. Zabytkowa wyluszczeniarnia nasion w Rucianem-Nidzie, Nadleśnictwo Maskulińskie. Wybudowana w latach 1890-92 na terenie ówczesnych Prus Wschodnich, należy do najstarszych w Polsce. Kompleks budynków obejmuje także budynki gospodarcze i magazyny. Wyluszczeniarnia spełnia do dziś swoją funkcję obsługując kilka nadleśnictw w RDLP Białystok. Wpisana do rejestru zabytków (Czyżyk 2008).
2. Bieszczadzka Kolejka Leśna w Nadleśnictwie Cisna, w przeszłości służyła do transportu drewna w Bieszczadach. Początki jej sięgają 1898 roku. Dzięki Fundacji Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej oraz jej miłośników nie uległa likwidacji. Pełniąc funkcję atrakcji turystycznej służy do przewozu turystów. Inne znane kolejki wąskotorowe służące do tych samych celów to m.in. kolejka w Puszczy Białowieskiej, w Puszczy Kozienickiej (Marszałek 2010a).
3. Retorty węglowe do produkcji węgla drzewnego, zastąpiły tradycyjne mielerze jako bezpieczniejsze. Na terenie nadleśnictw bieszczadzskich działa ich około 180 (Gil 2010).

Ruiny zabytkowych budowli (przykłady)

1. Ruiny z okresu świetności rodu książęcego Württembergów XVII/XVIII w. w miejscowości Pokój k. Opola – Karlsruhe na terenie Nadleśnictwa Kup. Założenia ogrodowo-parkowe na powierzchni ok. 200 ha, pozostałości dawnych rezydencji. Najważniejsze z nich to ruiny herbaciarni, świątynia Matyldy, Elisium, Pomnik Fryderyka II Wielkiego, żeliwny odlew śpiącego lwa, pomnik Germania (Wesołowski 2007).

Kościół, kapliczki, cerkwie, krzyże (przykłady)

1. Cerkiew prawosławna i krzyże wotywnie na Świętej Górze Grabarka (prawosławne sanktuarium) w Nadleśnictwie Nurzec.

2. Cerkiew unicka w Kostomłotach (Nadleśnictwo Chotyłów).
3. Kościoły i cerkwie w Tomaszowie Lubelskim (Nadleśnictwo Tomaszów).
4. Kalwaria Pałacowska – dróżki kalwaryjskie i kaplice (Nadleśnictwo Bircza).
5. Przykład przydrożnej kapliczki w leśnictwie Huta w Nadleśnictwie Garwolin.
6. Kapliczka Matki Bożej od wilków w Uluczu (Nadleśnictwo Dynów).
7. Św. Dziupła w Heluszu (Nadleśnictwo Kańczuga).
8. Pomnikowy dąb w Jabłecznej (Nadleśnictwo Włodawa) (Kopacz 2006, Marszałek 2010 b, Reg. Przew. Leś. 2006).

Miejsca pamięci (przykłady)

1. Cmentarz żydowski w Zaklikowie (Nadleśnictwo Gościeradów).
2. Zabytkowy kirkut w lesie k. Świerczowa (Nadleśnictwo Namysłów).
3. Tatarski mizar w lesie k. Zastawek (Nadleśnictwo Chotyłów).
4. Pomnik partyzantów na Porytowym Wzgórzu i grób płk Lelewela Borelowskiego z Powstania Styczniowego na Batorzu (Nadleśnictwo Janów Lubelski).
5. Kapliczka żołnierzy Armii Krajowej zgrupowania Ponurego-Nurta (Nadleśnictwo Suchedniów).
6. Pojedyncze mogiły w różnych nadleśnictwach np. w rezerwacie Marynopol.
7. Dom Pamięci Walki i Męczeństwa Leśników i Drzewiarzy Polskich im. Adama Loreta w Spale. W 1982 roku został odsłonięty pomnik poświęcony leśnikom i drzewiarzom polskim poległym i zamęczonym podczas II wojny światowej. W 1983 roku w reprezentacyjnej leśniczówce uruchomiono ekspozycję przedstawiając wkład braci leśnej w walkę z okupantem oraz straty jakie leśnicy w tej walce ponieśli (Kopacz 2006, Marszałek, 2010a Reg. Przew. Leś. 2006).

Obiekty archeologiczne (grodziska, cmentarzyska, osady, kurhany) (przykłady)

1. Na terenie Nadleśnictwa Jedwabno zarejestrowano 83 stanowisk archeologicznych (ślady osadnictwa, cmentarzyska, obozowiska, kurhany, wały, kopce) (Brodzik 2007).
2. Na terenie Nadleśnictwa Białowieża – 10 kurhanów.
3. Na terenie Nadleśnictwa Waliły – 8 kurhanów (Martonik 2011).
4. Na terenie Nadleśnictwa Chotyłów w Neplach na wzgórzu przy parku tajemniczy krzyż kamienny z prymitywnym rysunkiem ludzkiej twarzy, zwany przez miejscową ludność „kamienną babą” (Kopacz 2006).

Zabytki architektury zieleni

Liczne, rozsiane po całym kraju parki wiejskie i podworskie, ogrody i arboreta. Najstarszy to ogród dendrologiczny w Glinnej z 1826 r. w Nadleśnictwie Gryfino, park – arboretum w Gołuchowie z 1853 r., ogród dendrologiczny w Wirtach z 1875 r. w Nadleśnictwie Kaliska, arboretum leśne z 1993 r. utworzone w Nadleśnictwie Syców oraz powołane w 1990 roku leśne arboretum Warmii i Mazur im. PTL w Nadleśnictwie Kudypy (Marszałek 2010a). Najmłodsze powstało w Nadleśnictwie Marcule – ogród i arboretum.

Dęby papieskie

Nowa era powstawania kolejnych pamiątek w skarbnicy dziedzictwa kulturowego związana jest z osobą Jana Pawła II. Dęby te są potomkami jednego z najstarszych dębów szypułkowych, pomnika przyrody Dębu Chrobrego, które regonasiona zostały poświęcone przez papieża

Jana Pawła II na audiencji leśników w Watykanie w 2004 r. Następnie zostały wysiane w szkółce w Rudach Raciborskich, ponumerowane jako sadzonki i każdy z nich został opatrzony certyfikatem autentyczności. Dęby w liczbie ponad 500 sztuk zostały wysadzone w różnych miejscach publicznych w całej Polsce. Były to ważne wydarzenia lokalne, niezwykle istotne dla miejscowych społeczności. Uczestnicy tych uroczystości poznawali środowisko zawodowe leśników. Według zgodnej opinii wielu leśników żadne z tych drzewek nie padło ofiarą wandalizmu (Kacprzak, Turczyk 2008).

Nadleśnictwo Borne Sulinowo – miasto w lesie

Miasto i nadleśnictwo o tej samej nazwie pojawiło się oficjalnie na mapie Polski i funkcjonuje od 1993 roku, gdy wojsko radzieckie opuściło teren strzeżonej bazy Północnej Grupy Wojsk Radzieckich. Obszar ten figurował w ewidencji gruntów jako „tereny leśne”. Według pomysłu leśnika i historyka Tomasza Skowronka, pracownika Nadleśnictwa Borne Sulinowo, a jednocześnie przewodniczącego Rady Miasta Borne Sulinowo, dąży się do realizacji koncepcji „miasta w lesie”. Rzadko w Polsce zdarza się, aby na pow. 200 km² nie było żadnej wioski. Połączenie walorów przyrodniczych i krajobrazowych, ogromne powierzchnie popolygonowe (poniemieckie i poradzieckie) wraz ze śladami infrastruktury towarzyszącej to niezwykle krajobraz kulturowy, który porastają m.in. wspaniałe wrzosowiska, na pow. 900 ha stanowiąc rezerwat florystyczny „Diabelskie Pustaci”, jeden z największych w Europie. Na krajobraz ten, oprócz byłego poligonu, składają się m.in. pozostałości umocnień Wału Pomorskiego, ślady po obozach jenieckich, ruiny willi gen. H. Guderiana, willa gen. W. Dubynina, opustoszałe bloki mieszkalne po oficerach armii radzieckiej (Pudlis 2011).

Nekropolie leśnych ludzi

Cmentarz ewangelicki leśników składający się z 31 grobów, niektóre z okazałymi pomnikami w rezerwacie Bukowa Góra w Nadleśnictwie Bytów, to prawdopodobnie jedyny tego typu obiekt w Polsce. Zasluguje na uwagę i z tego względu, że został tam pochowany Otto Heinrich Smalian, twórca wzoru do obliczania miąższości drewna, nadleśniczy Nadleśnictwa Zerrin. Obok niego został pochowany jego serdeczny kolega, królewski nadinspektor Lasów w Rejencji Koszalin – Friedrich Olberg. Cmentarz został wpisany do rejestru zabytków. Ostatni leśnik został tam pochowany w 1939 roku.

Unikatowe leśne powierzchnie badawcze

1. Powierzchnie doświadczalne prof. Schwappacha. Ponad 100 letnia tradycja ich powstania i początek leśnego projektu badawczego na terenie ówczesnych Prus i Brandenburgii. Do 1945 roku powstało ich ponad 1000. Po wojnie na terenie Polski zostało ich 66 i znajdują się one jako powierzchnie wzorcowe na terenach północnej i zachodniej Polski (8 RDLP) (Mędrzak 2011).
2. Gniazda Mansfelda w Nadleśnictwie Dwukoły – nazwa pochodzi od nazwiska pruskiego leśnika, który zapoczątkował nową metodę odnowienia. Sadzonki drzew sadzono w kręgi o promieniu kilkudziesięciu metrów, natomiast środek gniazda pozostawał do odnowienia samodzielnie.
3. Stałe powierzchnie badawcze Katedry Hodowli Lasu SGGW w Białowieskim Parku Narodowym. Tradycja ich powstania sięga lat 30. XX w. i została zapoczątkowana przez prof. Włoczewskiego. Badania są kontynuowane i dostarczają bardzo cennych informacji o sukcesji gatunków lasotwórczych w puszczy, wpływu klimatu na jej przebieg itp.

Tablice i pomniki upamiętniające leśne zdarzenia

Jedno z takich miało miejsce, gdy w powiecie międzyrzeckim upolowano 18 VII 1852 r. ostatniego wilka w leśnictwie Wyszynowo (Nadleśnictwo Trzciel). Na pamiątkę tego zdarzenia, gdyż wilki wyrządzały duże szkody wśród zwierząt gospodarskich, wdzięczni mieszkańcy postawili w tym miejscu trzymetrowy obelisk z okolicznościową płytą i napisem w językach niemieckim i polskim. Być może jest to jedyny pomnik wilka w Europie (Szałata 2010).

Fortyfikacje, wały obronne i bunkry

Wśród obiektów militaryjnych znajduje się w lasach wiele pozostałości, np. Międzyrzecki Rejon Umocniony, pozostałości Wału Pomorskiego, bunkry linii Mołotowa, bunkry Armii Modlin.

Dziedzictwo historyczne i kulturowe Puszczy Białowieskiej

W Puszczy Białowieskiej znajdują się liczne zabytki kultury materialnej. Są to m.in.: las zabytkowy, ślady obecności człowieka z okresu neolitu, cmentarzyska kurhanowe z okresu średniowiecza, parki angielskie: Park Pałacowy i Dyrekcyjny oraz inne; dawne drogi do obsługi polowań (królewskie i carskie). Do dziedzictwa należy zaliczyć: szlaki komunikacyjne, istniejący od 200 lat podział przestrzenny na kwadraty o boku 1 wiorsty (1 066,78 m), ślady po urządzeniach łowieckich: paśnikach, karmnikach, łowieckich polanach pastewnych. Ślady po dawnych sposobach użytkowania lasu: smolarnie, mielerze, węglarnie, bindugi, bartnictwo puszczańskie z XVI wieku (54 barci), wyżarowe chwoje, linie kolejek wąskotorowych z lat 1916-1934 (<http://www.puszczabialowieska.org/dziedzictwo.htm>).

Kłokoczek południowy w kulturze ludowej Podkarpacia

Jest to roślina chroniona od 1957 roku, występuje naturalnie w lasach. Sazona jest w ogródkach przydomowych z uwagi na swoje urokliwe kwiaty i nasiona w torebkach. Wiara w magiczną moc kłokoczki ma również swoje odbicie w kulturze chrześcijańskiej – z drewna kłokoczki wyrabiano krzyże i figurki odpustowe, a z nasion różańce. Na Pogórzu Karpackim kłokoczek zwana jest zielem lub drzewkiem różańcowym. Siostry zakonne z Przemyśla wykonują różańce z nasion kłokoczki. W ramach współpracy ze Słowacją realizuje się projekt pod nazwą: Kłokoczek południowy symbolem współpracy polskich i słowackich miejscowości nadgranicznych. Stąd m.in. Nadleśnictwo Brzegi oraz sąsiednie dokonują zbioru nasion i wysiewają je w szkółkach leśnych (Marszałek 2011).

Podsumowanie

Przedstawiony w pracy niepełny przegląd wskazuje na dużą różnorodność i bogactwo kulturowego dorobku w leśnictwie, które pochodzą nie tylko z czasów minionych, ale powstają także przy współczesnym naszym udziale. Zainteresowanie dziedzictwem kulturowym, pielęgnowanie duchowej i materialnej spuścizny danego miejsca pomaga lokalnym społecznościom zachowywać odrębność regionalną oraz umożliwia tworzenie szczególnie atrakcyjnych ofert turystycznych (Nobis 2007).

Literatura

- Brodzik E. 2007. *Wartości przyrodnicze, kulturowe i historyczne obszaru Nadleśnictwa Jedwabne (RDLP Olsztyn) w aspekcie udostępnienia turystycznego*. Praca magisterska. Wyd. Leśny SGGW, Warszawa.
- Czyżyk P. 2008. *Zabytkowa wyuszczarnia nasion w Nadleśnictwie Maskulińskie w Rucianem Nidzie*. RDLP Białystok.
- Gil W. 2010. *Tym żyją Bieszczady*. Echa Leśne 11: 29-32.

- Instrukcja sporządzania planu ochrony przyrody w nadleśnictwie. 1996. MOŚZNiL. Dep. Leśnictwa. Zał. 11 do Instrukcji Urządzania Lasu.
- Kopacz R. 2006. *Problemy turystycznego udostępnienia obszaru Nadleśnictwa Chotyłów (RDLP Lublin) w aspekcie ochrony ekosystemów leśnych*. Praca magisterska. Wyd. Leśny SGGW, Warszawa.
- Kacprzak P., Turczyk M. 2008. *Dęby Jana Pawła II na terenie RDLP w Radomiu*. RDLP w Radomiu, Radom.
- Kozarski P. 2011. *Tadzin peretką architektury leśnej*. Głos Lasu 1: 23-25.
- Kwiecień E. 2009. *Obiekty dziedzictwa kulturowego w Lasach Państwowych zinventaryzowane*. Głos Lasu 8: 12-14.
- Marszałek E. 2010. *Turystyka i rekreacja leśna*. CILP, Warszawa.
- Marszałek E. 2010. *Leśne ślady wiary. Kapliczki i cmentarze na terenie RDLP w Krośnie*. Wyd. Ruthenus. Krosno
- Marszałek E. 2011. *Skarby podkarpackich lasów. Przewodnik po rezerwatach przyrody*. Wyd. Ruthenus. Krosno.
- Małachowicz E. 1988. *Ochrona środowiska kulturalnego*. t. I. PWN, Warszawa.
- Martoniak M. 2011. *Wpływ charakteru lasu na rozwój turystyki na przykładzie Nadleśnictwa Wality i Krynków (RDLP Białystok)*. Praca magisterska. MSTiR SGGW, Warszawa.
- Mędrzak W. 2011. *Powierzchnie doświadczalne profesora Schwappacha*. Głos Lasu 6: 14-15.
- Nobis M. 2007. *Turystyka dziedzictwa kulturowego*. Aura 12: 26.
- Pudlis E. 2011. *Miasto w lesie*. Echa Leśne 7: 4-6.
- Regionalny przewodnik leśny. 2006. RDLP w Lublinie, Lublin.
- Sienkiewicz Z., Żurkowski M. 2008. *Ochrona przyrody i dziedzictwa kulturowego oraz historii kształtowania się drzewostanów w obrębie Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Mazurskie”*.
- Szałata J. 2010. *Wilki wraca na pomnik*. Głos Lasu 6: 35-37.
- Wesołowski D. 2007. *Walory przyrodnicze, kulturowe i historyczne obszaru Nadleśnictwa Kup (RDLP Katowice)*. Praca magisterska. Wyd. Leśny SGGW, Warszawa.
- Woźniak M., Stec A. 2008. *Środowisko przyrodnicze i kulturowe jako dobro ekonomiczne i społeczna wartość rozwoju turystyki wiejskiej na przykładzie Bieszczadów*. W: „Potencjał przyrodniczy w regionach”. Mat. konf. Wyd. SGGW: 23-34.
- <http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/13884,sierzno-sprawa-honoru---.html>
- <http://www.puszczabialowieska.org/dziedzictwo.htm>

Henryk Tracz
Katedra Ochrony Lasu i Ekologii
SGGW w Warszawie
henryk_tracz@sggw.pl